

УСТНИТЕ УПРАЖНЕНИЯ В ОБУЧЕНИЕТО ПО ПУНКТУАЦИЯ

Известно е, че пунктуационната грамотност се разбира от специалистите по методика на родноезиковото обучение не само като умение правилно и точно да се употребяват препинателните знаци при писане, но и като умение да се "четат" изразително¹. Втората страна на пунктуационната грамотност - умението да се "четат" изразително пунктуационните знаци - обикновено се подценява. В резултат на това при изразително четене на текст учениците допускат грешки, които имат отношение към препинателните знаци; в някои случаи грешките при "четене" на препинателните знаци са повече в сравнение с грешките, които биха допуснали при писането им.

При обучението по пунктуация обикновено се използват писмени упражнения. Те наистина са основен вид, но не бива да се подценява и значението на устните упражнения. Някои видове писмени упражнения по пунктуация се съчетават с допълнителна задача, която се изпълнява устно (напр. "Обяснете употребата на препинателните знаци" и други подобни). Почти изцяло в устна форма протичат упражненията, при които току-що посочената задача може да бъде поставена като основна. Но тези упражнения са устни само по форма. Не за тях става дума.

Задачата ни е да разгледаме специфичните смислово-интонационни устни упражнения, които имат място в обучението по пунктуация, т.е. упражненията, които изискват декодиране на препинателните знаци чрез средствата на интонацията. У нас тези упражнения са слабо разработени. Повече внимание им отделят руските методисти В. Н. Галимова², Г. П. Фирсов³, А.Ф. Ломизов⁴ и др.

Използуването на устни упражнения в обучението по пунктуация, както и в обучението по синтаксис, се определя преди всичко от това, че писмената и устната реч са постоянно свързани, въпреки че между тях има и съществени различия. В езиковата практика твърде често сме принудени да съчетаваме или да редуваме писмена и устна реч. А това показва, че в обучението по пунктуация е уместно да се редуват писмените упражнения с устни. "Устните упражнения, преди всичко интонационно-смисловите - пише В. Н. Галимова, - добре съдействуват за развиване на правилна, изразителна устна реч на учениците и за привикване към трайни навици за поставяне и "четене" на препинателните знаци"⁵.

Чрез устните упражнения в обучението по синтаксис и пунктуация се

постигат следните цели:

1. Учениците се запознават с някои основни типове интонация - съобщителна, въпросителна, подбудителна, възклицателна, изброителна, звателна, интонация на обособеност, интонация на вметнатост, интонация на сложно съчинено и на сложно съставно изречение.

2. Развива се умението на учениците да четат и да говорят изразително.

3. Изяснява се и се доказва, че няма пълно съответствие между интонация и пунктуация, че при поставяне на препинателните знаци интонацията най-често има спомагателна роля, че тя подпомага проявлението на смисловия и на синтактичния принцип в нашата пунктуация.

4. Развива се речевият слух на учениците.

Следователно чрез устните упражнения в обучението по синтаксис и пунктуация се постигат две основни задачи: 1. Подпомага се процесът на формиране у учениците на пунктуационни умения и навици. 2. Формират се у учениците умения за правилно четене на съответните синтактични категории и изречения в съответствие с употребените препинателни знаци.

Във връзка с формирането на пунктуационни умения и навици учениците усвояват типовете интонация, характерни за българския език, като ги съотнасят с препинателните знаци, когато тези интонационни особености се обозначават в писмената реч. Освен това формирането на пунктуационните умения и навици изисква във всеки конкретен случай учениците да знаят кога има единство между пунктуация и интонация и кога дадена интонационна особеност (най-вече пауза) не се отбелязва с препинателен знак.

Задачата пък да се формират у учениците умения да четат правилно, в съгласие с интонационните изисквания на българския език, синтактичните категории и изречения, като се съобразяват и с пунктуационните знаци, се доближава, а може да се каже, че се и слива със задачата да се обучат учениците в изразително четене, т.е. в осмислено четене на текст. Разделянето на тези две основни задачи е твърде условно, тъй като крайната цел е една и съща: умение да поставят точно и правилно препинателните знаци и да ги възпроизвеждат при четене със средствата на интонацията.

Във връзка с обучението по пунктуация имат място следните видове устни упражнения:

1. Съпоставяне на интонацията и формално-граматическата структура на изречението с пунктуацията. Върху необходимостта от такъв вид упражнение обръща внимание Г. П. Фирсов. Той пише: "Постоянното съпоставяне на интонацията и формално-граматическите средства с пунктуацията спомага не само за по-осъзнатото усвояване на синтаксиса и пунктуацията, но и за развитие на речевия слух и на навици за изразително четене"⁶. Целта е преди всичко учениците да осъзнаят в кои случаи паузите в изречението се отбелязват с препинателен знак и в кои не се отбелязват. Това упражнение е необходимо, за да вникнат учениците практически в устройството на българската

пунктуационна система и нейните принципи: основен е синтактичният принцип, а интонационният изпълнява допълнителна, спомагателна роля и само в отделни случаи има определяща роля.

Най-често задачата се формулира по следния начин: "Прочетете изреченията и посочете случаите, когато паузата се отбелязва с препинателен знак и когато не се отбелязва. Обяснете съвпадението между пауза и пунктуация чрез използване на пунктуационните правила". Такава задача може да се постави при изучаване на обръщението, еднородните и обособените части, вметнатите думи и изречения, както и на сложните изречения. Особено полезни за правилното формиране на пунктуационни умения и навици са наблюденията върху изречения, в които има несъответствие между паузи и пунктуация, т.е. паузите или не се отбелязват с препинателен знак, или обратно - има препинателен знак, а няма пауза. Напр. между подчинените допълнителни изречения, въведени със съюзите *че* и *да*, няма интонационни различия, но пред *че* задължително се пише запетая, а пред еднократна употреба на *да* не се пише. Пред постпозитивното подчинено допълнително изречение, въведено с косвен въпрос, няма пауза и запетая не се пише, но ако то мине в препозиция, запетая се поставя и на нея съответствува пауза, срв.: "Дълго време Шибил мисли дали това не е примка" (Й. Йовков) и "Дали това не е примка, дълго време мисли Шибил".

Подобна задача, но свързана вече с цялостния характер на интонацията може да се постави при изучаване на простите изречения по цел на изказването, където препинателният знак в края на изречението има пряка връзка с интонацията на изречението, и особено при възклицателните изречения, в които интонацията има определящо значение, срв.: "Хубаво е нашето село" и "Хубаво е нашето село!".

Полезни за осъзнаване на съответствието или на несъответствието между пунктуация и интонация са упражненията, в които на учениците се поставя задача мислено да произнесат дадено изречение и да решат дали препинателният знак съответствува, или не съответствува на интонацията. Според Г. П. Фирсов такива упражнения могат да се практикуват не само когато се извършва наблюдение над предварително подбрани примери, но и когато се извършва трансформация на един вид изречение в друг вид или когато учениците конструират свои примери.

2. Устен или писмен анализ на интонацията. Обучението в изразителна устна реч изисква да се практикуват упражнения за анализ на интонацията на просто и сложно изречение, както и на цялостен текст. Целта е да се обучат учениците да изразяват със средствата на интонацията смислово-синтактичните особености на изречението. А. И. Власенков посочва: "В училищната практика интонационният анализ и обучението в интониране е най-удобно да се провеждат във връзка с изучаване правилата на пунктуацията. Установяването на съотношение между препинателните знаци и интонацията и обратно - между интонацията

и препинателните знаци - се явява главно направление в организацията на работата на учащите се над интонацията”⁷.

Този вид упражнение може да се организира в различни варианти:

а/ Всяко изречение се чете от учителя или от учениците и се извършва интонационно-смыслов анализ, който може да бъде пълен или частичен (само с оглед на определена синтактична категория). Примерите могат да бъдат предварително написани на черната дъска, да са оформени във вид на таблица или плакат, могат да се вземат и направо от писмен текст.

б/ Извършва се интонационно-смыслов анализ на изречения, които учениците възприемат само слухово, т.е. след прочит от учителя. Този вариант е по-сложен от първия, но заедно с това предлага по-големи възможности за активизиране мисловната дейност на учениците. След интонационния анализ на изречението се извършва наблюдение над пунктуацията, като се правят съпоставки.

А. Ф. Ломизов, на когото принадлежи основната заслуга за методическата обосновка на този вид упражнение, посочва: ”Интонационно-смысловият анализ трябва да се провежда при изучаване и затвърдяване на всяка синтактична и пунктуационна тема: той спомага за най-добро усвояване на синтаксиса и пунктуацията, за развитие на изразителното четене и заедно с това за повишаване интереса на учащите се към изучаване на руския език в цялост”⁸.

Интонационно-смысловият анализ обикновено се извършва устно чрез съответни обяснения, но може да бъде направен и писмено, като за целта се използват някои условни знаци, напр.:

- повишаване на тона
- понижаване на тона
- малка пауза, т.е. вътрешноизреченска пауза - I
- голяма пауза, т.е. междуизреченска пауза II
- ускоряване на темпа на речта
- (поставя се над съответната изреченска част)
- забавяне темпа на речта
- (поставя се над съответната изреченска част)
- безсъюзно свързани еднородни части

В учебниците по български език (IV - VII клас) има отделни упражнения за интонационно-смыслов анализ, но появата им е епизодична, няма системност. Би следвало да има повече такива упражнения и да са подчинени на принципа за системност.

3. Упражнения за самостоятелно разграничаване на видовете интонация и за нейното усвояване. В процеса на изучаване на синтаксиса и пунктуацията полезни за развитие на речевия слух на учениците и за повишаване на пунктуационната им култура са упражненията за самостоятелно разпознаване на различните типове интонация и за усвояването им. Такива упражнения могат

да се провеждат, като се съпоставят в интонационно отношение:

а/ отделни прости изречения и същите изречения, свързани в сложно изречение;

б/ еднородни и нееднородни определения (както и нееднородни определения, когато едно от тях е логически акцентувано: "Той се зае с нова, интересна работа");

в/ обособени и необособени препозитивни определения;

г/ необособени препозитивни и обособени постпозитивни определения;

д/ думи и изрази, веднъж употребени като вметнати, а друг път като невметнати ("Рядко, в празнични дни, ни идват гости" и "Рядко в празнични дни ни идват гости"⁹);

е/ замяна на обособена част с подчинено изречение и обратно;

ж/ промяна на мястото на подчиненото изречение спрямо главното.

Обучението в интониране не само съдейства за по-нататъшното овладяване на пунктуацията и за развитие на речевия слух, но то се явява и важна стъпка по пътя за постигане на по-високи резултати в обучението по изразително четене. Правилно Ю. С. Пичугов посочва: "Работа по усвояване на отделните типове интонация и нейната роля при решаване на пунктуационни задачи е необходимо да се провежда постоянно, при изучаване практически на всички пунктуационни правила"¹⁰.

4. Изразително четене в процеса на изучаване на синтаксиса и пунктуацията. В организацията на речта интонацията изпълнява съществена роля - спомага за разкриване на смисловите отношения между частите на изречението и между изреченията в текста, за изразяване на смисловите, емоционалните и оценъчните оттенъци на мисълта. Затова една от основните задачи на обучението по български език е да се формират у учениците умения да четат изразително.

Подготовката на учениците за изразително четене включва и задачата да се осмисли употребата на препинателните знаци в изречението или в текста, като се открият препинателните знаци, обозначаващи синтактична категория, която в устна реч се отделя интонационно (еднородни части, обособени части, вметнати думи и изречения и др.). А това неминуемо изисква от учениците да си припомнят изучени вече пунктуационни правила. Припомнянето им се отразява положително върху процеса на укрепване на пунктуационния навик.

Обучение в изразително четене се извършва не само в часовете по литература, но и в часовете по български език. Когато говорим за ролята на изразителното четене при повишаване пунктуационната култура на учениците, имаме предвид преди всичко упражненията в часовете по български език. Но внимание към пунктуацията е нужно и при изразителното четене в уроците по литература, а също и в уроците за развитие на речта. Това ще подпомогне работата по изразително четене, ще я направи по-резултатна. Ако при подготовката за изразително четене се извършва анализ и на

препинателните знаци, не само ще се подобри организацията на тези занятия, но и ще се осмисли по-пълно литературният материал¹¹. Ако не се съобразяваме с интонацията и не сме формирали навици за изразително четене, учениците трудно биха усвоили например спецификата на обособените части, на вметнатите думи и изрази, на безсъюзно свързаните еднородни части и др. А без да овладеят тяхната същност, те не могат точно и правилно да употребяват и препинателните знаци, необходими за отделяне на тези синтактични категории. Напр. в изречението "С ръка на кривия си меч, Индже минава между двете живи стени на кърджалиите" (Й. Йовков) учениците трудно биха осъзнали, че "с ръка на кривия си меч" е обособена част, ако не вземат под внимание интонацията, т.е. че се изговаря с по-висок тон на речта и непосредствено след това следва пауза.

В процеса на изучаване на синтаксиса постепенно се формира минимум от знания за интонацията като един от структурно-граматическите признаци на изречението. Но практическото обучение в изразителното четене започва далече преди учениците да се запознаят теоретически с елементите на интонацията, преди още да са учили за интонационните особености на различните синтактични категории и на видовете изречения. Все пак трайни навици за изразително четене се формират едва когато учениците осъзнаят напълно същността и значението на интонацията при оформяне на изречението, когато осъзнаят значението на нейните елементи (повишаване и понижаване на тона, паузи, темп, логическо ударение) за предаване съдържанието на изречението и на текста.

Формирането на навици за изразително четене изисква системна работа. В това отношение полезни са интонационно-смисловите упражнения:

а/ графическо обозначаване елементите на интонационната структура на изречението;

б/ практическо запознаване с различните видове интонация, за което е нужен и анализ на смисловите отношения между частите на изречението;

в/ съставяне на схеми на изречения, четени от учителя, в това число и на интонационни схеми;

г/ сравнителен анализ на синтактични конструкции по отношение на интонацията им (напр.: интонация на обръщението, когато се намира в началото, в края на изречението или когато се вмъква между частите му; интонация на обособеност и на вметнатост);

д/ обучаващи диктовки - предупредителна, обяснителна, комбинирана.

В обучението по изразително четене се изхожда главно от съдържанието на текста, като с помощта на интонацията се предават смисловите, емоционалните и оценъчните отсенки. Но обучението по изразително четене се подпомага и от анализ на пунктуацията. Известният режисьор К. С. Станиславски съветва артистите да четат "според препинателните знаци", които "изискват задължителни гласови интонации"¹². На него принадлежи и следната мисъл: "Точката, запетаята, въпросителният, възклицателният

знак и прочие имат свои, присъщи на тях задължителни гласови фигури, характерни за всеки знак. Без тази интонация те няма да изпълнят назначението си"¹³.

Щом като обучението по изразително четене се опира и на пунктуацията, ясно е, че то може да подпомогне работата на учителите при формиране и усъвършенстване на пунктуационните умения на учениците. Във връзка с това учителите имат задължение в часовете по български език и литература да разкриват интонационните особености на различните синтактични категории и на видовете изречения, като насочват вниманието на учениците към въпроса за съотносителността между интонация и пунктуация (както и към въпроса за несъотносителността между тях). Важно е учениците добре да знаят кои препинателни знаци в кои случаи се "четат" и в кои не се "четат", да знаят също и кои паузи в изречението се отбелязват или не се отбелязват с препинателен знак.

Според Г. И. Блинов изразителното четене на отделни изречения или на текст в часовете по синтаксис и пунктуация се съпровожда от анализ, "целта на който е не толкова да се обяснят и оправдаят особеностите на интонацията като начин за изразяване на мисълта и за въздействие върху слушателя, колкото в друго - да се погледне на интонацията като средство за организация на изречението и да се съотнесе с графическите средства за оформяне на писмената реч"¹⁴.

Изразителното четене подпомага преди всичко укрепването и развитието на уменията да се отбелязват чрез препинателни знаци онези синтактични категории, които се отделят интонационно (еднородни части, обособени части, вметнати думи и изрази, обръщения, междуметия и др.). Интонацията се материализира чрез устната реч, но в скрит вид тя съществува при всяка реч. Когато човек мисли на ум и пише, изреченията, които се формират в съзнанието му, не са интонационно оголени. Напротив - всяко изречение се формира в съзнанието с интонационните си контури. Наистина тази "вътрешна" интонация не е така ярка и определена, както е при четене и говорене, но все пак тя е достатъчна да подпомогне лицето при поставяне на препинателните знаци, когато то писмено материализира съответните интонационни особености. В случаите на несъответствие между интонация и пунктуация пак тази "вътрешна" интонация ще ни подсказе, че на даденото място паузата не се покрива със смислово-синтактична граница и не трябва да се пише препинателен знак или пък че на съответното място няма пауза, но смислово-синтактичното членение на изречението изисква да се постави препинателен знак.

Установена е следната закономерност: ученик, който чете изразително, допуска по-малко пунктуационни грешки от ученик, който не може да чете изразително. Това е потвърдено експериментално от В. Н. Галимова¹⁵. В класове, в които обучението по синтаксис и пунктуация се е съпровождало не само от писмени, но и от устни упражнения, резултатите при овладяване

на пунктуацията от учениците са 2,5 - 3 пъти по-високи в сравнение с контролните класове, в които не е била организирана система от устни упражнения.

Специфичните интонационно-смислови упражнения подпомагат процеса на обучение по синтаксис и пунктуация, когато те имат системен характер, когато са непосредствено съобразени с обема и характера на синтактичните знания на учениците, със степента на развитие на речевия им слух, а не на последно място със степента на умственото развитие на учениците и със степента на развитие на свързаната им реч.

Интонационно-смисловите упражнения намират приложение на всички етапи, през които преминава работата по едно пунктуационно правило - осмисляне, запомняне, приложение¹⁶. Дори едно и също упражнение може да се използва в различните етапи на работа върху пунктуационното правило, но в такъв случай учителят го съобразява с конкретните задачи на всеки от етапите. В едни случаи интонационно-смисловите упражнения имат допълнителен характер, напр. при изучаване на синтаксиса и пунктуацията в IV и в V клас, а в други случаи те заемат по-самостоятелно и по-широко място в системата от упражнения, както е напр. при изучаване на синтаксиса и пунктуацията в VII клас (и особено в процеса на усъвършенстване на пунктуационните умения и навици на учениците в VIII - XI клас). Интонационно-смисловите упражнения са елемент от системата на упражнения, чрез които се формират пунктуационни умения и навици, затова те не бива да бъдат пренебрегвани или подценявани в практиката на учителите.

БЕЛЕЖКИ

¹ А. Ф. Ломизов. Методика пунктуации в связи с изучением синтаксиса. Москва, 1964, стр.33; К. Димчев. Трудът "Българска пунктуация" в работата на учителя. - Български език и литература, 1979, кн.4, стр.59.

² В. Н. Галимова. Система устных упражнений при обучении пунктуации. Автореферат дисс. на соиск. уч. ст. кандидата педаг. наук. Ленинград, 1973.

³ Г. П. Фирсов. Значение работы над интонацией для усвоения синтаксиса и пунктуации. Москва, 1962.

⁴ А. Ф. Ломизов. Выразительное чтение при изучении синтаксиса и пунктуации. Москва, 1968.

⁵ В. Н. Галимова. Система устных упражнений при обучении пунктуации, стр.3.

⁶ Г.П. Фирсов. Об изучении синтаксиса и пунктуации в школе. Москва, 1961, стр. 163.

⁷ А. И. Власенков. Общие вопросы методики русского языка в средней школе. Москва, 1973, стр.197.

⁸ Основы методики русского языка в 4-8 классах. Пособие для учителей. Под ред. А. Н. Текучева, М. М. Разумовской и Т. А. Ладыженской. Москва, стр. 194.

⁹ Примерите в т. "б" и "д" са от "Правописен речник на съвременния български книжовен език" (София, 1983).

¹⁰ Ю. С. Пичугов. Формирование пунктуационных навыков. - В кн. Преемственность и перспективность в обучении русскому языку. Пособие для учителя. Под ред. В. В. Бабайцева и Г. К. Лидман-Орловой. Москва, 1979, стр. 88.

¹¹ А. Ф. Ломизов. Выразительное "чтение" знаков препинания. - В: XXV Герценовские чтения. Филологические науки. Лингвистика. Краткое содержание докладов. Ленинград, 1972, стр.148.

¹² К. С. Станиславский. Собранные сочинения. Т. 3. Москва, 1955, стр. 98.

¹³ Пак там, стр. 99.

¹⁴ Г. И. Блинов. Методика изучения пунктуационных правил. Москва, 1972, стр. 38-39.

¹⁵ В. И. Галимова. Система устных упражнений при обучении пунктуации, стр. 18.